

Eindversie achtergronddocument: kansen voor economische initiatieven

---

Aan	: Projectteam discussiepaper: kansen voor economische initiatieven
Van	: Decisio, Ingrid Laane en Gerwin van der Meulen
Datum	: 15 mei 2018
Betreft	: Eindversie achtergronddocument: kansen voor economische initiatieven Waddengebied

---

Inleiding

Het Waddengebied¹ kenmerkt zich door een sterke wisselwerking tussen mens en natuur. Hoofddoelstelling voor de Waddenzee is natuur. Medegebruik van de Waddenzee is mogelijk mits deze geen significante effecten heeft voor de natuurwaarden van de Waddenzee². Een goede balans tussen natuur, samenleving en economie vormt dan ook een randvoorwaarde voor een toekomstbestendige ontwikkeling van het gebied.

Het Waddengebied kent een aantal uitdagingen voor de toekomst. Zo heeft klimaatverandering gevolgen voor de kustveiligheid en de watervoorraad en –kwaliteit, wat consequenties heeft voor de landbouw. Ook in demografisch opzicht zijn er uitdagingen. Vooral in de kustgebieden van Noord-Holland, Friesland en Groningen is sprake van bevolkingskrimp, wat directe gevolgen heeft voor de leefbaarheid (door het wegvallen van lokale voorzieningen en leegstand). Bovendien ondervinden delen van het Waddengebied de gevolgen van bodemdaling (gas- en zoutwinning). Verder vormt de toenemende automatisering van werk, gecombineerd met het lage opleidingsniveau in de regio, een reëel risico. Daarentegen is de aanwezigheid van het Werelderfgoed Waddenzee een belangrijke drager in het gebied van recreatie en toerisme. Tegen deze achtergrond is het van belang te kijken hoe op de langere termijn het economisch potentieel van het Waddengebied gerealiseerd kan worden.

Gebiedsagenda Waddengebied 2050

In het traject naar de Gebiedsagenda Waddengebied 2050 is Decisio gevraagd een discussiepaper op te stellen over de kansen voor economische initiatieven in het Waddengebied.

---

¹ Met het Waddengebied worden in dit paper bedoeld: de Waddeneilanden en de 12 kustgemeenten (Harlingen, Eemsmond, Delfzijl, Dongeradeel, De Marne, Het Bildt, Franekeradeel, Súdwest-Fryslân, Hollands Kroon, Den Helder, Oldambt, Ferwerderadiel) die direct grenzen aan de Waddenzee.

² Onder andere vastgelegd in de PKB-Waddenzee (Structuurvisie Waddenzee) en bevestigd in het kader van de beleidsvisie “Wadden van Allure” en de Beleidsverkenning Toekomstige Rol en Ambitie van Rijk en regio voor het Waddengebied.

DECISIO

De centrale vraag van dit discussiepaper luidt: **hoe kan op duurzame wijze invulling worden gegeven aan een economisch toekomstperspectief van het Waddengebied?** Hierbij wordt ingegaan op initiatieven die aansluiten bij de economische potentie van het gebied.

Dit paper richt zich op de volgende onderwerpen:

- Landbouw;
- Visserij;
- Recreatie en toerisme;
- Zakelijke en persoonlijke dienstverlening.

Ook de onderwerpen 'havens en industrie' en 'energie' zijn van belang voor de economische perspectieven van het Waddengebied voor de langere termijn. Voor deze onderwerpen zijn separate discussiepapers opgesteld. Deze onderwerpen zijn daarom in dit discussiepaper niet expliciet uitgewerkt. Alleen daar waar er raakvlakken zijn met onderhavige onderwerpen is de relatie met havens, industrie en energie in dit discussiepaper aangehaald.

De structuur van dit discussiepaper is als volgt. Per onderwerp wordt ingegaan op:

- Trends en ontwikkelingen;
- Economische foto;
- Dilemma's;
- Oplossingsstrategie(en).

1. Landbouw

Langs de vaste wal/kuststrook in het Waddengebied is hoofdzakelijk de grootschalige akkerbouw dominant. In de Kop van Noord-Holland vindt grootschalige bollenteelt plaats. Daarnaast vindt op enkele, specifieke locaties, glastuinbouw plaats. Vooral de exportgerichte pootaardappel- en de bollenteelt zijn van groot economisch belang. De kracht van de pootaardappelteelt is vooral dat zij profiteert van de geringe ziektedruk door de nabijheid van de Waddenzee. Naast de productie voor de wereldmarkt (pootaardappelen en bloembollen) wordt er in het Waddengebied kleinschalig geproduceerd voor de interne Waddenmarkt.

Trends en ontwikkelingen

Sinds 2010 is het aantal landbouwbedrijven in het Waddengebied afgenomen (per saldo met bijna 10 procent). In diezelfde periode is het oppervlakte aan cultuurgrond vrijwel gelijk gebleven en is de geproduceerde toegevoegde waarde met 10 procent gestegen. Dit komt hoofdzakelijk door een gestegen arbeidsproductiviteit. Overigens zijn daarin binnen het Waddengebied omvangrijke verschillen. Op de Waddeneilanden (met uitzondering van Texel) en in Friesland is de

DECISIO

groei van de arbeidsproductiviteit substantieel, terwijl deze in de Kop van Noord-Holland en in Oost Groningen nauwelijks is gegroeid³.

Economische foto

Enkele, belangrijke economische kengetallen voor het Waddengebied op het vlak van landbouw zijn:

- **Pootaardappelen:** De pootaardappelsector vormt een belangrijke bron van werkgelegenheid in het Waddengebied. In 2017 waren er circa 550 bedrijven actief in de pootaardappelteelt (hoofdzakelijk in de kustgemeenten); bijna een vijfde van het totaal aantal akkerbouwbedrijven dat in Nederland pootaardappelen teelt⁴. Wel neemt het aantal bedrijven in het Waddengebied de afgelopen jaren licht, maar geleidelijk af. Pootaardappelen vormen een belangrijk exportproduct. De waarde van de export van pootaardappelen is sinds 2010 met bijna één derde toegenomen. In 2014 ging er landelijk voor bijna een half miljard euro aan pootaardappelen de grens over;
- **Bloembollenteelt:** in gemeente Hollands Kroon is de bloembollenteelt sterk vertegenwoordigd. Dit geldt eveneens voor de gemeente Den Helder. De gemeente Hollands Kroon heeft, landelijk gezien, het grootste oppervlakte bloembollenvelden (ruim 3.300 hectare). Op veel kleinere schaal zijn er ook in enkele andere Waddengemeenten bloembollentelers actief (waarvan het grootste areaal te vinden is op Texel en in de gemeenten Eemsmond en De Marne);
- **Glastuinbouw:** Op enkele plekken in de kustgemeenten vindt er glastuinbouw plaats (glasgroenten en bloemkwekerijgewassen). In 2017 waren er in het Waddengebied in totaal 37 bedrijven in het Waddengebied actief in de glastuinbouw⁵.

Op de eilanden is de landbouw (en visserij) bescheiden van omvang, maar landbouw is op de eilanden wel een belangrijke 'linking pin' als het gaat om biomassa/duurzame energie, streekproducten in horeca, maar ook voor de beleving van het landschap op de eilanden (en het beheer ervan).

Dilemma's

Het primaire dilemma voor de landbouw is de beschikbaarheid en aanvoer van voldoende zoetwater in relatie tot verzilting, bodemdaling, droge zomers en waterpeilbeheer en hoe hiermee wordt omgegaan. Dit raakt niet alleen het belang van de landbouw, maar heeft ook duidelijke raakvlakken met natuurontwikkeling, veiligheid, recreatie, klimaatadaptatie, etc.

---

³ Investeringskader Waddengebied 2016-2026

⁴ CBS Statline

⁵ CBS Statline

DECISIO

Een landbouwsector die inspeelt op zilttere omstandigheden lijkt hier naar de toekomst toe een oplossing voor. Maar, op de korte termijn is er nog geen uitzicht op aantrekkelijke verdienmodellen voor de teelt van zouttolerante gewassen. Om meer zicht te krijgen in het vraagstuk van verzilting voert LTO Noord momenteel onderzoek ('Zoet op Zout') uit naar:

- Verzilting: hoe werkt het, waar treedt het op, kan van perceel tot perceel soms verschillen;
- Grondwater/bodem: hoe werkt het, mede in relatie tot verzilting;
- Vasthouden van zoetwater, spaarwater technieken: onderzoeken hoe je zoetwater zo lang mogelijk kunt vasthouden in het gebied. Mede te gebruiken als tegendruk tegen zilte grondwater. Ook onderzoek naar 'spaarwater'; hoe kun je water vergaren en opslaan?;
- Zouttolerantie van gewassen.

Overige opgaven die spelen in relatie tot landbouw zijn:

- De bijdrage die de landbouw in het gebied kan leveren aan het behalen van de klimaatdoelstellingen van Parijs (energietransitie);
- Vanuit natuur- en landschapsbeheer is er behoefte aan een flexibele en permeabele kust en donderkte terwijl dit mogelijk op gespannen voet staat met bepaalde landbouwactiviteiten.

Oplossingsstrategieën

Door het (op dit moment) ontbreken van aantrekkelijke verdienmodellen zal de landbouw in het Waddengebied zo lang als mogelijk blijven vasthouden aan de huidige teelt. Daar waar dat, vanwege te omvangrijke verzilting, niet meer gaat zullen landbouwgebieden voor de huidige teelt 'opgegeven' worden en ruimte gaan bieden aan de ontwikkeling van zilte(re) teelt.

1. Driesporenbeleid landbouw

Tegen deze achtergrond ligt het voor de hand om voor de landbouw in het Waddengebied in te zetten op een driesporenbeleid met als doel om te komen tot een geleidelijke transitie naar andere, economisch houdbare verdienmodellen in de toekomst. In het kader van de Gebiedsagenda Wadden 2050 kunnen daarom de volgende parallele, strategieën worden benoemd (afhankelijk van omstandigheden):

1. **Reguliere landbouwteelt met duurzaam waterbeheer:** voer beleid gericht op het (tijdelijk) voortzetten van de huidige landbouwteelt in de gebieden die zich hier het beste toe lenen. Inzet op behoud van de toppositie op het vlak van de poot aardappel- en bloembollenteelt is hierbij het uitgangspunt. Duurzaam waterbeheer is hiervoor een noodzakelijke randvoorwaarde (mede door klimaatverandering). Hiermee wordt bedoeld: inzet op behoud van de zoetwaterbel, waterneutrale bedrijfsvoering waarbij wordt opgebouwd in natte perioden en vastgehouden in droge perioden. Waterschappen dienen meegenomen te worden in deze strategie voor wat betreft de aanvoer van zoetwater. Daarnaast: voer beleid gericht op een maatwerk aanpak waarbij voortzetting van reguliere landbouw plaatsvindt in gebieden die zich daarvoor het beste lenen en in zilttere gebieden op zoek wordt gegaan naar alternatieven;
2. **Onderzoek en innovatie gericht op transitie van reguliere landbouw naar verziltende omstandigheden:** naast de voortzetting van de huidige teelt dient gerichte innovatie plaats te vinden

DECISIO

naar meer zouttolerante gewassen. Bijvoorbeeld in relatie tot een meer zouttolerante pootaardappelteelt. Dit biedt kans om ook op de lange termijn de koppositie van het gebied in de pootaardappelteelt te behouden en te verstevigen;

3. **Ontwikkeling zilte teelt in gebieden die zich daar het beste toe lenen:** biedt in delen van het Waddengebied die zich daarvoor lenen (laaggelegen gebieden langs de kust waar de verzilting onomkeerbaar is) ruimte aan de ontwikkeling van zilte teelt, investeer in kennisontwikkeling en biedt ruimte voor experimenten, kenniscluster en ondersteuning van de landbouw.

Daarbij is het volgende van belang:

- a. Het ligt voor de hand om in dergelijke gebieden experimenten ('living labs') met zilte teelten te initiëren en zo mogelijk ruimte te reserveren. Met als doel om de positie van de landbouw te versterken en tegelijkertijd rekening te houden met de doelstellingen die passen bij het Werelderfgoed;
- b. Zorg dat het Waddengebied een proeftuin wordt voor de productie van zouttolerante gewassen en - in bredere zin - de ontwikkeling van innovatieve landbouwmethoden waarbij productie wordt toegespitst op verschillende natuurlijke omstandigheden (zoet/zout balans, binnen- en buitendijks, landgebonden/niet landgebonden etc.). Kies voor een geclusterde aanpak gericht op kennisontwikkeling waarin initiatieven elkaar versterken. Bijvoorbeeld door de oprichting van een innovatie- en researchcentrum gericht op zilte teelt. Kijk hierbij over de Waddengrenzen heen en zoek aansluiting bij bestaande kennisclusters op dit gebied. Dergelijke innovatieve landbouw in een Werelderfgoed gebied is een potentieel sterk exportproduct. Verken strategieën om deze potentie te verzilveren;
- c. Een andere, in economische termen meer bescheiden kans, vormt de inzet op de kwaliteitsmarkt van zouttolerante nichegewassen met (regionale) bio-keurmerken en een goede onderlinge samenwerking om schaal en volumes te kunnen garanderen. Te denken valt aan kleinschalige intensieve zilte tuinbouw op een aantal sterk verzilte plaatsen of in zee (zeegroenten, zeewier, algen etc.). In het tussengebied van de Dubbele Dijk tussen de Eemshaven en Delfzijl zal hiermee geëxperimenteerd worden;
- d. Om landbouwbedrijven mee te nemen in deze transitie dient er voldoende toekomstperspectief geboden te worden. Er zullen grootschalige investeringen gedaan moeten worden door de sector. Ook zal er een transitieperiode zijn waarin de opbrengsten nog niet opwegen tegen de investeringen en operationele kosten. Verken de mogelijkheden (binnen de Europese regelgeving inzake staatssteun) om landbouwbedrijven in financieel opzicht te ondersteunen om een transitie mogelijk te maken. Fondsen, al dan niet privaat, kunnen een richting zijn. Verder is voldoende opgeleid arbeidspotentieel een belangrijke voorwaarde (relaties met beroepsonderwijs, HBO's en universiteiten). De arbeidsmarkt is niet in dit paper, maar in het discussiepaper 'Demografie en Leefbaarheid van het Waddengebied' in meer detail behandeld.

DECISIO

2. Draag bij aan de energietransitie

Een andere oplossingsrichting is de inzet op de bijdrage die de landbouwsector kan leveren aan de energietransitie. Het gaat hierbij om de transitie van landbouwbedrijven naar energie producerende bedrijven voor zonne-energie (zonneweides) en windenergie. Ook kan de thermische warmte van uitgeputte gaswinning benut worden. Verder kunnen landbouwbedrijven bijdragen als leverancier van reststoffen/biomassa richting de biobased chemie in Noord-Nederland. Belangrijk is dat deze ontwikkeling in zijn totaliteit wordt gezien zodat er geen restproducten uit de agrarische kringloop gehaald worden (zo heeft het weghalen van stro bijvoorbeeld invloed op de bodemvruchtbaarheid). Chemport Europe is daarin een belangrijke ontwikkeling.

3. Versterk de verbondenheid met het Waddengebied

De ontwikkeling van een marketingstrategie met een Waddengemeenschap voor regionale producten is een manier om de landbouw meer te verbinden met het gebied. Kies hierbij een aanpak waarbij lokale en regionale (noordelijke steden) consumenten en horeca elkaar versterken. Ook zouttolerante nichegewassen bieden kansen in dit opzicht. Vergroting van de productie en afzet van dergelijke streekse producten heeft potentie wanneer het wordt gecombineerd met recreatie en toerisme (educatie, scholing, maar ook het culinair toerisme). Het draagt bij aan de gebiedseigen identiteit en kwaliteiten en daarmee ook aan de aantrekkelijkheid van het kustgebied voor toerisme. Toeristen kunnen op deze manier kennis maken met de agrarische sector.

4. Draag bij aan natuur en landschap

Stimuleer en maak ruimte voor ontwikkelingen die bijdragen aan natuur- en landschapsbeheer, zoals de behoefte aan een permeabele kust, maar ook de beperking van pesticiden en de ophoging van landbouwgronden met slib. Bijvoorbeeld door ruimte te bieden aan natuurprogramma's (discussiepaper Voedselweb) daar waar dat passend is, gelet op zoutindringing, droogte en clusterbuien. Dit geldt eveneens voor agrarisch natuurbeheer. Beperk de lichtuitstraling naar de Waddenzee bij huidige en toekomstige landbouwactiviteiten. Concreet kan bij deze strategie gedacht worden aan de onderstaande programmapunten:

- Wadden convenant LTO & CWN: borg toekomst landbouw in actiepunten Discussiepaper Voedselweb: 1a, 1b, 3a, 3b, 3d en 3e. Denk daarbij ook aan uitgangspunten als samen meten, nulmeting, monitoren, schadeprotocol ed.;
- Sluit aan bij lopend Dark Sky convenant.

Kort samengevat zijn de strategieën voor de landbouw in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:

1. *Driesporenbeleid landbouw*: voorzetting reguliere landbouwteelt met duurzaam waterbeheer (1), onderzoek en innovatie gericht op transitie van de reguliere landbouw naar verzilte omstandigheden (2), ontwikkeling van zilte teelt in gebieden die zich daar het beste toe lenen (3);

2. *Draag bij aan de energietransitie:* energie producerende bedrijven, benut thermische warmte van uitgeputte gaswinningen, landbouw restproducten als grondstof voor chemie indien restproducten niet elders in agrarische kringloop worden gebruikt;
3. *Versterk verbondenheid met Waddengebied:* ontwikkeling marketingstrategie Waddengemeenschap regionale producten, koppelingen streekeigen nicheproducten met recreatie en toerisme;
4. *Draag bij aan natuur en landschap:* biedt ruimte aan natuurprogramma's, beperk lichtuitstraling Waddenzee, stimuleer agrarisch natuurbeheer.

2. Visserij

Visserij is een belangrijke sector in het Waddengebied. Naast het economisch belang van de sector vertegenwoordigt de sector een sterke sociaal maatschappelijke en culturele waarde die gekoppeld is aan de besteding van vrije tijd en toerisme. Op de Waddenzee wordt over het algemeen op garnalen en mosselen gevestigd. De handmatige kokkelvisserij, staand want visserij en de geïntegreerde visserij zijn economisch beperkter van omvang. Ook de visserijactiviteiten op de Noordzee hebben invloed op de Waddeneconomie. Eemshaven, Oudeschild, Lauwersoog, Harlingen, Den Oever, Zoutkamp en Den Helder zijn belangrijke havens voor de aanlanding en de visverwerkende industrie.

Trends en ontwikkelingen

In de afgelopen jaren zijn verschillende afspraken (convenanten) gemaakt tussen de visserij, natuurorganisaties en overheid om een duurzame toekomst van de sector te waarborgen en tegelijk natuurherstel van de Waddenzee mogelijk te maken. De ontwikkeling van innovatieve technieken als mosselzaadinvanginstallaties, duurzame technieken in de garnalensector en gebiedssluitingen voor natuurherstel zijn hier voorbeelden van.

Voor de mosselvisserij is de ambitie dat op termijn de bodemberoerende mosselzaadvisserij wordt beëindigd. Voor de garnalenvisserij is de ambitie om voor 2020 te komen tot een halvering van de visserijimpact op de Waddenzee (VisWad). Om dit te bereiken wordt door de partners ingezet op een vlootreductie van 20-30 procent van de vergunningen in 2020⁶. Ook voor de Noordzeekustzone zijn afspraken gemaakt (VIBEG) met de platvisvloot en de garnalenvissers.

Voor de handmatige kokkelvisserij zijn langetermijn afspraken gemaakt om (ook in arme jaren) het voedselaanbod voor vogels te garanderen, en de visserij waar mogelijk te garanderen. Voor de vangst van Japanse oesters worden meerjarige afspraken voorbereid.

---

⁶ Convenant Garnalenvisserij en Natuurambitie Rijke Waddenzee (VisWad)

Economische foto

Enkele, belangrijke economische kengetallen voor het Waddengebied op het vlak van visserij zijn:

- **Mosselen:** Naar schatting zijn er momenteel circa 185 personen werkzaam op de mosselkweek vloot in het westelijk Waddengebied⁷. Alle ondernemers in de mosselsector, zowel vanuit de aanvoer als handel en verwerking, zijn gevestigd in Zeeland. Bemanningsleden aan boord van de schepen kunnen wel afkomstig zijn uit het Waddengebied maar dit komt relatief weinig voor. De verwerking vindt volledig in Zeeland plaats. Hiermee draagt de mosselsector in slechts zeer beperkte mate bij aan de werkgelegenheid in het Waddengebied. Indirect hebben toeleveranciers en havens rond het westelijk Waddengebied wel profijt van de mosselsector vanwege opslag en materiaal, reparaties en kleinschalig onderhoud;
- **Garnalen:** In de periode 2012-2014 was gemiddeld 23 procent (3.446 ton) van de totale aanvoer van garnalen en 24 procent (11,2 miljoen euro) van de landelijke omzet toe te schrijven aan de garnalenvisserij op de Waddenzee. De werkgelegenheid voor bemanning aan boord van de Waddenzee garnalenvloot wordt tijdens deze periode geschat op 93-113 FTE. De visafslagen rond de Waddenzee (Harlingen, Den Oever, Zoutkamp en Lauwersoog) waren in 2014 verantwoordelijk voor 82 procent van de totale aanvoer van Noordzeegarnalen door de Nederlandse visserij. De omzet gerelateerd aan garnalenverwerking van deze afslagen bedroeg in 2014 13,5 miljoen euro (21 procent van totale omzet). Een van de belangrijkste verwerkende garnalen bedrijven (Heiploeg) bevindt zich in het Waddengebied en draagt daar bij aan de economie en werkgelegenheid (350 FTE, niet uitsluitend werkzaam in garnalenverwerking). In 2016 is in Lauwersoog Telson gevestigd, waar garnalen machinaal gepeld worden. Men zet in op het mechanisch kunnen verwerken van eenderde van het totale Europese aanbod van garnalen⁸;
- **Kokkels:** Er zijn 31 vergunningen uitgegeven voor de handmatige kokkelvisserij in het Waddengebied. Het aantal werkzame personen op de kokkelvloot is onbekend. De vangsten in de handmatige kokkelvisserij zijn sterk afhankelijk van de omvang van het aanwezige bestand. Kokkelverwerking vindt onder meer plaats in Harlingen⁹.

Dilemma's

Het centrale dilemma voor de visserijsector in het Waddengebied is hoe om te gaan met de balans tussen:

- de ontwikkeling van een duurzame visserijsector (zowel op de Wadden- als de Noordzee) met voldoende sociaaleconomisch perspectief voor de blijvende vissers;
- passend binnen de hoofddoelstelling van de Waddenzee die aangeeft dat economische activiteiten geen bedreiging mogen vormen voor de natuurwaarden van de Waddenzee.

---

⁷ Uitvoeringsprogramma PRW 2014-2018

⁸ Fish Farm (2016) Visserij op de Waddenzee in vogelvlucht, Een actueel overzicht van belanghebbenden en ontwikkelingen gekoppeld aan de visserij op de Waddenzee

⁹ Fish Farm (2016) Visserij op de Waddenzee in vogelvlucht, Een actueel overzicht van belanghebbenden en ontwikkelingen gekoppeld aan de visserij op de Waddenzee

DECISIO

Oplossingsstrategieën

De volgende oplossingsstrategieën dienen zich voor de visserij aan in het kader van de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:

1. Verduurzaming van de visserijsector

Voor de garnalen- en mossel visserij zijn de huidige afspraken gericht op een beperking van de visserijdruk en verdere verduurzaming. De inzet van partijen is gericht op continuering van de lange termijn afspraken. Daarbij is de vraag of, vanuit natuurherstel, nieuwe gebiedssluitingen nodig zijn.

Voor de handmatige visserij is de ambitie om de toegevoegde waarde te vergroten. Om sociaal-economisch perspectief te bieden aan de blijvende vissers is het noodzakelijk om de verdienmodellen te verduurzamen.

Duurzame visserij heeft toekomst. Certificering kan daarbij een extra waarborg zijn. Voor het Waddengebied betekent dat zowel duurzame schelpdiervisserij, als duurzame garnalervisserij (is sinds eind 2017 MSC gecertificeerd in Nederland, Duitsland en Denemarken). Maar ook ruimte voor andere duurzame visserijtakken, zoals geïntegreerde visserij en aquacultures (zoals mosselkweek)¹⁰. Voor de ontwikkeling van andere aquacultures geldt dat deze plaats moeten vinden op land (zilte teelt) gezien de Waddenzee 'vol' is wat visserij betreft.

2. Het verstevigen van de visserijketen en regionale inbedding

De verduurzaming van de visserijsector is mogelijk door te investeren in een regionaal beheerde visserij. Zorg dat de visserijketen en de inkomsten die hieruit voortvloeien, meer dan nu, in het Waddengebied blijven. Dit kan via twee sporen:

- a. Ontwikkel initiatieven gericht op de aanverwante industrie voor de verwerking van garnalen, kokkels en mosselen. Een goed voorbeeld hiervan zijn mechanische pelmachines in Lauwersoog waardoor garnalen niet langer in Marokko maar in het Waddengebied gepeld worden. Hierbij kan aan het volgende gedacht worden:
  - Alle ondernemers in de mosselsector, zowel vanuit de aanvoer als handel en verwerking, zijn momenteel gevestigd in Zeeland. Door initiatieven in de kustregio te ontwikkelen gericht op de verwerking en handel van deze mosselen kan een impuls geven aan de werkgelegenheid en blijft meer van de waardeketen in het Waddengebied. Vraag hierbij is echter wel in hoeverre dit haalbaar is gezien alle kennis en kunde die in Zeeland zit. Daarnaast biedt de Japanse oester kansen in zowel de visserij zelf als in de handel- en verwerkingsactiviteiten;
  - Een andere kans is om de verwerking- en afzetmogelijkheden van 'discards' en bijvangsten te verkennen (de eerste is niet geschikt voor menselijke consumptie en de laatste wel). Discards kunnen verwerkt worden tot veevoer of grondverrijker. De ontwikkeling

---

¹⁰ Raad voor de Wadden (2007), Natuurlijk vissen op Waddenzee, advies over duurzame Waddenzeevisserij

DECISIO

van een verwerkingsindustrie heeft mogelijk wel nadelige landschappelijke consequenties. Voor bijvangsten die wel geschikt zijn voor menselijke consumptie geldt dat zij momenteel naar het buitenland worden geëxporteerd. Of regionale verwerking en afzet kansrijk is hangt mede af van de vraag of Nederlanders dergelijke producten wil consumeren. Dit vergt een cultuuromslag die beleidsmatig lastig is in te zetten;

- Ruimtelijk gezien lijken de Waddenhavens het meest geschikt voor de uitbouw van verwerkingsactiviteiten (het paper 'Havens als motor voor duurzame ontwikkeling' stuurt aan op landinwaartse ruimte voor uitbreiding van economische activiteiten).
- b. Verstevig de regionale inbedding van de visserij. Wat momenteel ontbreekt in het gebied zijn toeristische mogelijkheden gericht op de Waddenbeleving van de visserij. Door de visserijsector meer te koppelen aan recreatie en toerisme kan het Waddengebied de inkomsten die uit de visserij voortvloeien vergroten. De koppeling met de Waddenhavens dient hierbij sterker gelegd te worden. Denk aan de ontwikkeling van restaurants/eetmogelijkheden in de havens. Het vertellen van het verhaal rondom de historie van de Waddenvisserij hoort hier ook bij. Het Werelderfgoedcentrum Waddenzee in de haven van Lauwersoog is hier een goed voorbeeld van. Bij deze ontwikkelrichting spelen onderstaande zaken een rol:
- Net als voor de landbouw, geldt dat een kans ligt in een koppeling van regionale visserij aan de UNESCO Werelderfgoedstatus. Mede als potentieel exportproduct. Beleidsmatig is deze kans al vastgelegd in het uitvoeringsplan van Programma naar een Rijke Waddenzee 2015–2018. Wel wordt hierbij de kanttekening gemaakt dat de huidige vergunningenstructuur mogelijk problemen kan opleveren voor het opzetten van een integrale visserij. Het concretiseren en actief stimuleren/faciliteren van deze 'Visserij van Werelderfgoedklasse' (hieronder wordt zowel de integrale visserij als de mossel en garnalen visserij bedoeld) bevindt zich nog in een vroeg stadium en kan verder verkend worden;
  - Het versterken van de rol en positie van de visserij in de lokale en regionale samenleving en economie brengt verschuivingen met zich mee in het belang van de visserij bij verschillende andere beleidsterreinen. Die positie kan worden ingenomen als het visserijbeleid stevig wordt verankerd in het gebiedsgerichte beleid van de regionale en lokale overheden. Omgekeerd zal ook de regio maximaal kunnen profiteren van de potentiële kansen die de visserij biedt als die visserij zoveel mogelijk is ingebed in het regionale (sociaaleconomische) beleid. Er zal een samenwerkingsproces nodig zijn tussen de visserijsector, de rijksoverheid, provincies en gemeenten om deze gebiedsgerichte uitwerking van visserijbeleid vorm te geven¹¹;
  - Regionale netwerken kunnen een middel zijn om de samenwerking tussen ondernemers te verbeteren zodat koppelingen ontstaan tussen sectoren (visserij, landbouw, toerisme, bedrijvigheid in havens etc.).

---

¹¹ Raad voor de Wadden (2007), Natuurlijk vissen op Waddenzee, advies duurzame Waddenzeevisserij

DECISIO

3. Bevorderen en aanjagen van de flexibilisering

Gelet op de natuurdoelstellingen voor het Waddengebied is vergroting van de kwantiteit naar de toekomst toe geen mogelijkheid. Verdere flexibilisering is dan ook noodzakelijk (meer gemengde bedrijven en ruimte om te 'vissen met de seizoenen') om te kunnen overleven als (kleinschalig) bedrijf. Dit is echter een lastige opgave gezien de huidige vergunningenstructuur hier geen ruimte toe laat¹².

Kort samengevat zijn de strategieën voor de visserij in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:

1. *Verdere verduurzaming van de visserijsector*: vermindering van de visserijdruk, ruimte voor natuurherstel, vervolg afspraken/convenanten;
2. *Het verstevigen van de visserijketen en regionale inbedding*:
  - a. vergroten regionale toegevoegde waarde, o.a. door te investeren in regionale verwerkingsactiviteiten
  - b. koppeling visserij met toerisme/recreatie in de havens (regionale netwerken voor ondernemers uit verschillende sectoren kunnen hier een middel toe zijn), koppeling aan vermarkting Werelderfgoed ('Waddengarnaal') en Werelderfgoed-visserij (visser als beheerder);
3. *Bevorderen en aanjagen van de flexibilisering*: vergroting kwantiteit is geen optie naar de toekomst, verken mogelijkheden voor 'vissen met seizoenen', vereist mogelijke aanpassing van vergunningenstructuur.

3. Recreatie en toerisme

Het beleidsmatige streefbeeld voor het Waddengebied is om te komen tot een kwalitatief hoogwaardige, marktconforme en gastvrije recreatief-toeristische sector, zowel op de eilanden als in het kustgebied. Tegelijkertijd speelt op de eilanden de vraag of de grenzen van de recreatieve groei niet bereikt zijn. Randvoorwaarde is dan ook dat de groei van het aantal bezoekers en de bijbehorende voorzieningen op duurzame wijze verloopt, zodat landschap, erfgoed en de natuurwaarden in het Waddengebied niet onder druk komen te staan.

Trends en ontwikkelingen

Recreatie en toerisme zijn de belangrijkste economische sectoren op de eilanden en vormen daarmee de motor voor de economie. Voor het kustgebied ligt dit anders. Hoewel er recentelijk ook sprake is van recreatiegroei in het kustgebied, is het aandeel recreatie in de totale werkgelegenheid nog steeds zeer bescheiden.

---

¹² Raad voor de Wadden (2007), Natuurlijk vissen op Waddenzee, advies duurzame Waddenzeevisserij

DECISIO

Economische foto

Recreatie en toerisme zijn op de Waddeneilanden veruit de belangrijkste werkgevers (aandeel werkgelegenheid >40 procent, met uitzondering van Texel), maar ook in de gemeente de Marne en in iets mindere mate de gemeente Súdwest-Fryslân en gemeente Harlingen is toeristische werkgelegenheid belangrijk (aandeel werkgelegenheid van 10-30 procent). Kijkend naar de ontwikkeling van de werkgelegenheid dan valt op dat er plekken zijn waar de werkgelegenheid (sterk) is gegroeid tussen 2011 en 2014, maar dat er ook plekken zijn waar de werkgelegenheid juist (sterk) is gedaald. Op de eilanden is de toeristische werkgelegenheid gestegen op Vlieland, Texel en in mindere mate Schiermonnikoog, terwijl er sprake is van een daling op Terschelling en Ameland. Op het vasteland is er tussen 2011 en 2014 groei in het Bildt, Ferwerderadiel, de Marne en Delfzijl terwijl in de kop van Noord-Holland en Franekeradeel de toeristische werkgelegenheid juist sterk is gedaald¹³.

Dilemma's

Het predicaat UNESCO Werelderfgoed Waddenzee biedt verschillende kansen om het Waddengebied in al zijn verscheidenheid nog beter op de toeristische kaart te zetten, zowel nationaal als internationaal. De vraag hierbij is hoe dit predicaat vooral in het kustgebied beter benut kan worden met als doel om meer/andere toeristen te trekken en een positieve impuls te geven aan de leefbaarheid en economie in het Waddengebied.

Een ander dilemma, specifiek voor de Waddeneilanden, is dat de sterke toeristische sector op de eilanden enerzijds zorgt voor werkgelegenheid en economisch perspectief, terwijl het anderzijds leidt tot een (te) eenzijdige economische structuur. De variëteit in werkgelegenheid is hierdoor beperkt is en deze afhankelijkheid maakt de eilanden economieën potentieel kwetsbaar.

Oplossingsstrategieën kustgebied

In lijn met majeure opgave 3 uit het Investeringskader Waddengebied loopt de oplossingsstrategie van het kustgebied via twee sporen: het versterken én vermarkten van het Werelderfgoed¹⁴.

1. Versterken van het kustgebied

- a. **Vergroting van het toeristische aanbod Waddenkust (hotspots).** De toeristische mogelijkheden aan de Waddenkust zijn momenteel te beperkt. Wil dit gebied meer profiteren van de Werelderfgoedstatus dan zal het voorzieningenaanbod gericht op de beleving van de natuur en cultuurhistorische waarde vergroot moeten worden. Ontwikkel voorzieningen op een aantal specifieke plaatsen en verbind deze met elkaar (hotspots) die het publiek kennis laten maken met het 'andere' Waddengebied. De informatiecentra op de Afsluitdijk en in Lauwersoog en de cruiseport Harlingen zijn

---

¹³ Investeringskader Waddengebied 2016-2026

¹⁴ Investeringskader Waddengebied 2016-2026

DECISIO

hier goede voorbeelden van. Randvoorwaarde is dat deze ontwikkelingen geen afbreuk doen aan de aantrekkelijkheid van het gebied, rust en ruimte;

- b. **Recreatieve koppelkansen bij natuurontwikkeling (integrale gebiedsontwikkeling).** Het belevingstoerisme kan daarnaast versterkt worden door een toeristische component te koppelen aan de vele (natuur)projecten die zijn of worden opgezet. Zo wordt er vanuit het Deltaprogramma gezocht naar nieuwe dijkconcepten in het kader van de verbetering van de kustveiligheid. De natuurlijke dynamiek van de watersystemen wordt door diverse projecten zoveel mogelijk hersteld, onder meer door een geleidelijke overgang te creëren tussen het vaste land en de Waddenzee. Dergelijke projecten kunnen gecombineerd worden met versterking van de waddenkusteconomie. Bijvoorbeeld via initiatieven op het gebied van recreatie (zoet/zout beleving), landbouw (zilte teelt) en visserij;
- c. **Zorg dat randvoorwaarden op orde zijn.** Met alleen voorzieningen ben je er niet. Overige randvoorwaarden zijn goede informatievoorziening in en over het gebied (folders, websites etc.) en goede ontsluitingsmogelijkheden (hierbij kan gedacht worden aan verhuren van elektrische auto's/fietsen, maar ook OV-verbindingen). Ook het onderling verbinden van de keten is van belang. Ter illustratie: er is de ambitie om het gebied gastronomisch op de kaart te zetten. Hierbij wordt de hele keten betrokken; producenten, productontwikkeling, vermarkting, horeca, onderwijs. Vraag en aanbod dienen goed op elkaar afgestemd te worden. Door het grote aantal betrokken bedrijven kan de zichtbaarheid van Werelderfgoed Waddenzee sterk worden vergroot.

2. *Het vermarkten van de Werelderfgoedstatus*

Om de economische kansen van Werelderfgoed Waddenzee te verzilveren heeft het Waddengebied behoefte aan een geïntegreerde (kust, zee en eilanden) en overkoepelende vermarkting. Hier zijn de afgelopen jaren al de nodige stappen in gezet. Zo is er sinds 2014 een trilaterale strategie voor duurzaam toerisme ontwikkeld door de samenwerkende Waddenlanden Denemarken, Duitsland en Nederland. Hierin ligt de nadruk op het verbeteren van de kwaliteit in plaats van de kwantiteit van het toerisme (onder meer door duurzaam gebouwde en uitgbate accommodaties, excursies, wandel- en fietsroutes, etc.). Doelstelling is dat het duurzaam toerisme een bijdrage levert aan het op orde houden en waar mogelijk verbeteren van de kwaliteit van het werelderfgoed. Hoewel er vooruitgang wordt geboekt, staat een te lokale focus deze doelstelling vaak nog in de weg en is verbeterde samenwerking tussen natuurbeheer, overheden en het recreatieve bedrijfsleven noodzakelijk.

Ook binnen het Nederlands deel van het Waddengebied is een geïntegreerd marketingplan in concept gereed¹⁵. Via een programmatische aanpak zal uitvoering gegeven worden aan

---

¹⁵ De marketingorganisaties Merk Fryslân, Marketing Groningen en Holland boven Amsterdam hebben in opdracht van de drie Waddenprovincies het Programma Vermarkten Werelderfgoed Waddenzee opgesteld (maart 2018).

DECISIO

de ambitie om het Werelderfgoed Waddenzee als sterk geladen merk in de markt van (inter)nationale duurzame toeristische bestemmingen neer te zetten. Randvoorwaarde voor een goede uitvoering is dat lokale ondernemers en bewoners voldoende meegenomen worden in deze marketingstrategie zodat zij 'ambassadeurs' worden van het gebied (het verhaal kunnen vertellen) en toeristische proposities in lijn liggen met de strategie en vice versa. Ook expliciete aandacht voor het menselijk gebruik van het gebied verdient een plek in de marketing om zo het samenhangende verhaal van mens en natuur te versterken en daarmee de aantrekkingskracht van het gebied te vergroten.

Oplossingsstrategieën Waddeneilanden

1. *Kwaliteitsverbetering en verbreding van aanbod*

Een andere ontwikkelrichting is de inzet op kwaliteitsverbetering (in tegenstelling tot inzet op vergroting van de kwantiteit) en de verbreding van het aanbod. Oftewel: het bestaande product verbeteren en meer te koppelen aan de Werelderfgoedstatus. De natuur en rust trekken jaarlijks zo'n miljoen mensen naar de Waddeneilanden. Maar het toeristische aanbod dat zij aantreffen, is soms onvoldoende aangepast aan de hogere eisen die toeristen stellen. Ook veranderen de doelgroepen. Zo zijn de eilanden bij jongeren minder in trek voor hun eerste ouderloze vakanties. Daarbij hebben de eilanden te maken met bredere trends als de versnippering van vakanties over het jaar, waarbij vooral de kortere vakanties ook niet meer primair met het eigen gezin worden doorgebracht. Door deze ontwikkelingen is er op de eilanden een te groot aanbod aan kampeerplekken en een tekort aan betaalbare alternatieven tussen tent en hotel. De noodzakelijke vernieuwing van het aanbod biedt kansen om toerisme te combineren met de duurzaamheidsambitie en duurzaamheid in te zetten om toerisme als duurzame bron van inkomen voor de eilanden te versterken. Zowel door de toeristische infrastructuur buiten het seizoen breder in te zetten voor de zakelijke markt als door de bestaande (natuur)toerist meer op maat te bedienen¹⁶. Ook kunnen eilanden zich ten opzichte van elkaar meer differentiëren. Dat wil zeggen, naar buiten toe één overkoepelend Waddenverhaal, maar daarbinnen de verscheidenheid en eigenheid van de eilanden benadrukken;

2. *Verlenging van seizoen*

Door in te zetten op seizoensverlenging kunnen de Waddeneilanden hun toeristische capaciteit (en daarmee werkgelegenheid) vergroten zonder dat dit tot 'overvolle eilanden' leidt. Inzet op festivals of specifieke evenementen (de novemberkustmaand in Ameland is hier een voorbeeld van) geeft mogelijkheden om meer toeristen te trekken, het seizoen te verlengen en specifieke doelgroepen naar de eilanden te trekken. Regionale coördinatie van dergelijke activiteiten is wenselijk evenals het zoeken naar evenementen die aansluiten bij de ontwikkelingen van het eilanden (zoals duurzaamheid en natuurbeleving);

---

¹⁶ Samenwerkingsverband De Waddeneilanden, Visiedocument Duurzame Waddeneilanden

DECISIO

3. *Inzet op verbreding van werkgelegenheid*

Voor de eilanden bestaat er een goed maar eenzijdig economisch perspectief. Inzet op verbreding van de werkgelegenheid (eventueel gekoppeld aan de kustgemeenten) kan een ontwikkelrichting zijn. De succeskans hiervan hangt mede af van de vraag of er natuurlijke verbindingen tussen sectoren gelegd kunnen worden. Gedacht kan worden aan activiteiten zoals onderzoek, innovatie, kenniscentra. Het onderzoekscentrum op Schiermonnikoog, LAB Vlieland en de zeevaartschool op Terschelling zijn voorbeelden van activiteiten die verder uitgebouwd kunnen worden. Of deze ontwikkelrichting kansrijk is zal nader onderzocht moeten worden. Daarnaast biedt de energietransitie kansen om de diversiteit in werkgelegenheid op de eilanden te vergroten (bijvoorbeeld technische/onderhoudsbedrijven voor zonnepanelen).

Kort samengevat zijn de strategieën voor recreatie en toerisme in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:

Oplossingsstrategieën Waddenkust

1. *Versterken van het kustgebied:*

- Vergroting van het toeristische aanbod Waddenkust (hotspots): vergroting voorzieningenaanbod gericht op de beleving van de natuur en cultuurhistorische waarde.
- Recreatieve koppelkansen bij natuurontwikkeling (integrale gebiedsontwikkeling): toeristische component koppelen aan de vele (natuur)projecten die zijn of worden opgezet.
- Zorg dat randvoorwaarden op orde zijn; informatievoorziening, ontsluitingsmogelijkheden en onderling verbinden van de keten.

2. *Het vermarkten van de Werelderfgoedstatus:* Om de economische kansen van Werelderfgoed Waddenzee te verzilveren heeft het Waddengebied behoefte aan een geïntegreerde en overkoepelende vermarkting. Hoewel hierin al de nodige stappen zijn gezet is voor een goede uitvoering verbeterde samenwerking tussen natuurbeheer, overheden en het recreatieve bedrijfsleven noodzakelijk, evenals het meenemen van bewoners (bewoners als 'ambassadeurs'). Aandacht voor de samenhang tussen mens en natuur en het menselijk gebruik van het Werelderfgoed verdient eveneens aandacht.

Oplossingsstrategieën Waddeneilanden

1. *Kwaliteitsverbetering en verbreding aanbod:* verbetering van bestaande propositie en koppeling aan Werelderfgoedstatus (inzet op 'natuurtoerist' en duurzaamheid). Afstemming van aanbod op deze 'natuurtoerist', dat wil zeggen: meer alternatieven tussen tent en hotel.
2. *Verlenging van seizoen:* inzet op festivals of specifieke evenementen geeft mogelijkheden om meer toeristen te trekken, het seizoen te verlengen en specifieke doelgroepen te trekken. Regionale coördinatie is wenselijk.
3. *Inzet op verbreding van werkgelegenheid (eventueel gekoppeld aan de kustgemeenten):* verken mogelijkheden voor versterking van reeds bestaande sectoren (anders dan recreatie en toerisme).

4. Zakelijke en persoonlijke dienstverlening

Het grootste deel van de beroepsbevolking in het kustgebied werkt in de dienstensectoren, zakelijke diensten, zorg, onderwijs en overheid. Deze activiteiten zijn voor een belangrijk deel gelokaliseerd in de nabije stedelijke centra: Leeuwarden, Groningen en Alkmaar, waar velen die in het kustgebied wonen naar toe pendelen.

Trends en ontwikkelingen

Een belangrijke ontwikkeling waar het Waddengebied van kan profiteren is het feit dat woon-werklocaties steeds minder overlappen en hoewel de stad belangrijk is voor ontwikkeling, is het steeds minder nodig om de hele tijd in de stad te zijn. Ook is het hierdoor niet nodig banen binnen de grenzen van het Waddengebied te creëren om bevolkingskrimp tegen te gaan. Belangrijker is dat er voldoende banen bereikbaar zijn voor de bewoners.

Economische foto

In vergelijking met andere sectoren die sterk vertegenwoordigd zijn in het Waddengebied (zoals recreatie en toerisme en landbouw) draagt de zakelijke dienstverlening slechts in beperkte mate bij aan de werkgelegenheid in het Waddengebied. In absolute aantallen hebben de gemeente Súdwest-Fryslân, Hollands Kroon en Den Helder het meeste banen in de zakelijke dienstverlening¹⁷. Voor Hollands Kroon geldt dat er de afgelopen jaren een toename te zien is geweest in het aantal banen. In Den Helder en Súdwest-Fryslân is dit aantal nagenoeg stabiel. Over het hele gebied bekeken is tussen 2013-2016 een lichte toename te zien in het absolute aantal banen in de zakelijke dienstverlening.

Dilemma's

Hoe kan de zakelijke en persoonlijke dienstverleningssector zich ontwikkelen in het Waddengebied rekening houdend met de:

- Werelderfgoedstatus;
- de afstand tot stedelijke centra;
- reeds aanwezige bedrijvigheid;
- aanwezigheid van een ruimtelijke (rust en open landschap) en goedkope woon/werkomgeving.

Oplossingsstrategieën

1. *Vergroot de aantrekkelijkheid van het kustregio als woongebied*

Voornaamste kans ligt gelegen in het aantrekken van mensen voor wie het aantrekkelijk is om zich in het kustgebied te vestigen, maar in de nabijgelegen stedelijke centra te werken en geen specifieke binding hebben met de economische clusters van de kustregio (de forens).

---

¹⁷ CBS Statline 2016

DECISIO

Pluspunten van de regio zijn de beschikbaarheid van goedkope bedrijfsruimte gecombineerd met een rustige en ruime woonomgeving. Noodzakelijke randvoorwaarde voor het aantrekken van de forens is een goede bereikbaarheid van het kustgebied. Dit geldt zowel voor de bereikbaarheid per weg en spoor, maar eveneens voor de digitale bereikbaarheid (goed glasvezelnet);

2. *Zet in op aantrekken gespecificeerde zakelijke dienstverlening gekoppeld aan activiteiten bestaande economische clusters*

In algemene zin geldt voor de zakelijke dienstverlening dat dit een volgende sector is. Wanneer er vanuit bestaande en kansrijke economische clusters een werkgelegenheidsbehoefte bestaat heeft dit een aanzuigende werking op arbeidskrachten. Deze kritische massa biedt vervolgens de fundering voor de ontwikkeling van een dienstverlenende sector die bij deze clusters aansluit. Zaak is om vanuit een integrale blik nader te verkennen (waarbij rekening gehouden wordt met de kansen en oplossingsrichtingen uit de diverse discussiepapers) op welke economische clusters de regio zich kan onderscheiden en welke aanverwante werkgelegenheid dit kan opleveren. De dienstverlenende sector die faciliterend is aan visserijondernemers op het gebied van logistiek en techniek (die aan zowel de Waddenzeevisserij als de Noordzeevisserij buiten de 12-mijls zone is gekoppeld), in Eemshaven, Den Oever, Delfzijl, Lauwersoog, Harlingen, Texel en Den Helder is hier een goed voorbeeld van.

Kort samengevat zijn de strategieën voor zakelijke en persoonlijke dienstverlening in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:

1. *Vergroot de aantrekkelijkheid van het kustregio als woongebied:* zet in op het aantrekken van de forens. Noodzakelijke randvoorwaarde is een goede bereikbaarheid (digitaal en fysiek) van het kustgebied.
2. *Zet in op aantrekken gespecificeerde zakelijke dienstverlening gekoppeld aan activiteiten bestaande economische clusters:* verkennen op welke economische clusters de regio zich kan onderscheiden en welke aanverwante werkgelegenheid dit kan opleveren (bijvoorbeeld dienstverlenende sector die faciliterend is aan visserijondernemers op het gebied van logistiek en techniek).